

Výzkum zaniklého hřbitova u sv. Benedikta v Praze

V roce 1971 se ujali pracovníci odboru stavební archeologie Pražského střediska státní památkové péče a ochrany přírody velmi náročného úkolu: zachránit alespoň podstatnou část historických památek, které staletí uložila při západní straně náměstí Republiky, tam, kde se připravovala stavba obchodního domu Prior — Kotva.

Historická cena tohoto místa byla dobře známa. Ověřili ji už i archeologové, kteří tu před padesáti lety zjistili kostel, založený v době románské a stržený v 18. století, stejně jako hřbitov kolem a další objekty. Vědělo se také, že tudy měly probíhat staroměstské hradby, dokonce s branou, a že při nich stála komenda řádu německých rytířů.

Situace tedy nebyla jednoduchá a podmínky, za nichž měl být výzkum uskutečněn, ji neulehčily. Byly striktní: během šesti měsíců prozkoumat 72 arů plochy (nálezy jdou do hloubky 6 m) a vymezený čas není možno překročit.

Za těchto nezvyklých okolností bylo nutné adekvátně zorganizovat i práci v terénu. V první řadě byla složka provozní pojata jako samostatný útvar, v druhé pak bylo odborné vedení svěřeno týmu archeologů, jehož jednotlivým členům byly přiděleny jednotlivé úseky. Předmětem této předběžné informace je pouze jeden z prozkoumaných objektů, hřbitov.

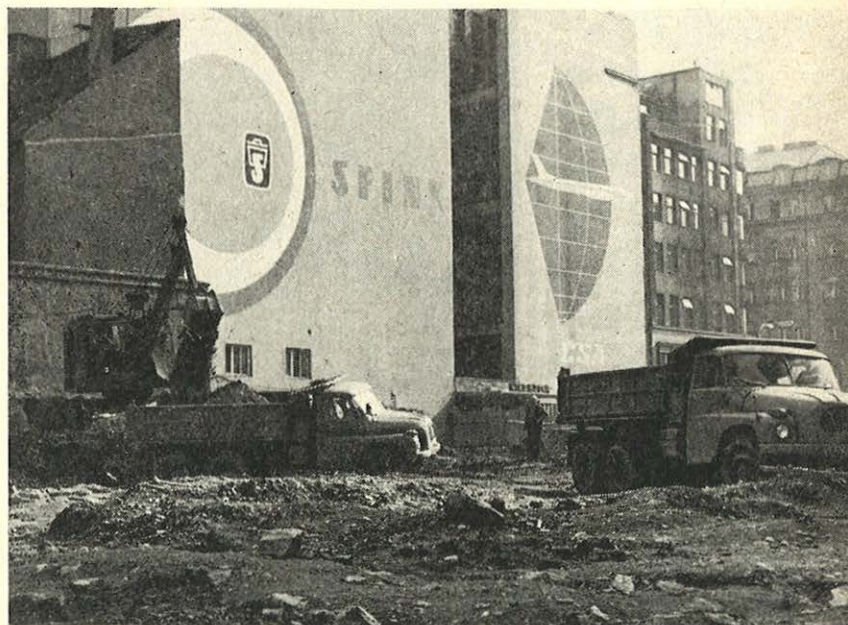
Ještě před zahájením výzkumu v roce 1971 byla provedena skrývka 2 m mocné vrstvy navážek pomocí těžké mechanizace. Plocha výzkumu byla rozměřena do arů, v terénu se začaly rýsovat některé zdi a na povrch vystupovaly nejvýše položené hroby.

Výsledky první zkusmé sondy ukazovaly na komplikovaný vztah mezi pohřby a stavbami. Nepřekvapoval, neboť v Praze, která se v průběhu staletí vyvíjela od rozvolněné konglomerace osad a dvorců přes fázi sídliště, jednoho z největších v Evropě, sevřeného hradbami, až po město upravované podle urbanistických představ novověku, musela se nutně měnit i zástavba tak exponovaného místa, jakým bylo okolí kostela sv. Benedikta. Proto byla zvolena metoda plošného výzkumu. Jeho postup většinou probíhal v závislosti na výzkumu staveb. Přitom časový limit si vynutil neustálé uplatňování hlediska pořadí důležitosti. Nebylo jiné cesty. Mnohé hroby a dokonce i celé části hřbitova musely být zlikvidovány bez výzkumu a bez dokumentace. To byla ta nejobtížnější rozhodnutí, která vedení výzkumu muselo učinit.

V průběhu terénních prací se ukázalo, že pohřby rámcově současné jsou uloženy v různých nivelačních hloubkách. Rovněž bylo zjištěno, že mladší hroby někdy zasahují do hloubky starších pohřbů a porušují je. Takto komplikovaná pozorování zrelativizovala hodnotu nivelačních údajů. Bylo tedy nutné provést pečlivá šetření zaměřená na rekonstrukci původního tvaru terénu. Dnes víme bezpečně, že kostel byl založen na nevysokém strmém břehu někdejšího potoka a že tato vyvýšenina pozvolna klesala k západu a severu (směrem k Vltavě).

Geologické podloží původního povrchu tvořily typické náplavové šterkopísky. Bezpečné východisko pro další závěry poskytlo ostré rozhraní žlutých písků a rzivě hnědé hlinité vrstvy, která je kryla. V době, kdy na místo přišli raně středověcí osídlenci, ležela na rzivě hnědé vrstvě několik centimetrů vysoká vrstva drnu. Teprve v průběhu následujících staletí docházelo k podstatnému zvyšování terénu umělými navážkami. Měly zřetelně dvojitý charakter: spodní vrstva, která sahala do úrovně tzv. parkánové „dlažby“, svou strukturou a zbarvením ukazovala na příbuznost s písky a hlínami, které na návrší s kostelem sv. Benedikta vytvořila příroda. Svrchní několikanásobně silnější souvrství obsahovalo kromě četných úlomků stavebního kamene i zlomky cihel nebo prežů; mělo drobivou strukturu a charakter dokonale promíseného materiálu popelovité šedé barvy. Do obou navezených vrstev, zachycených především na východ a jihovýchod od presbytáře kostela, byly uloženy stovky hrobů, z nichž nejmladší ležely — dobře odhadnuto — 2 m nad nejhlubšími, zapuštěnými do přírodního podkladu.

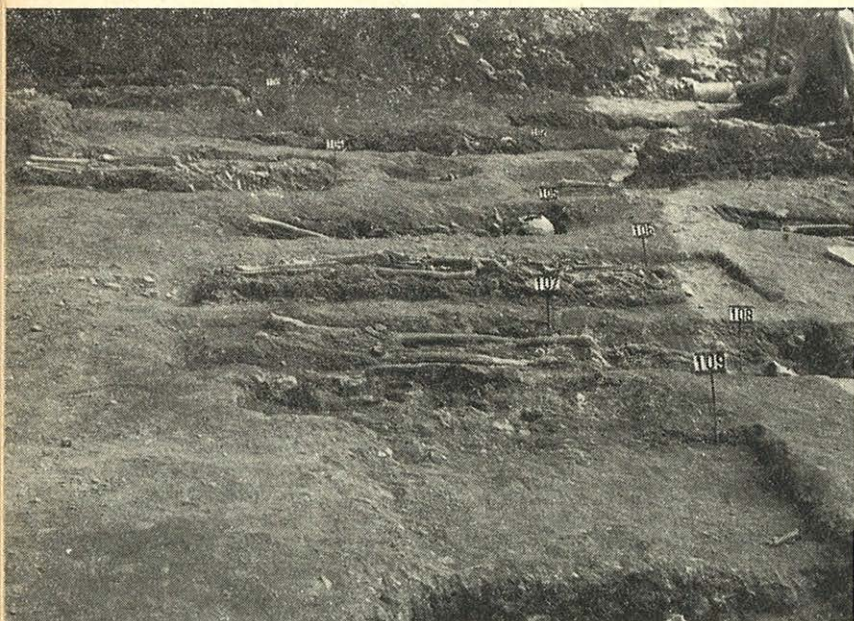
Situace před západním průčelím barokního kostela vypadala jinak. Zde byly zřejmě již v době předbarokní vytěženy desítky kubíků zeminy. Vzniklé snížení terénu bylo později vyrovnáno zavážkami, provedenými patrně v nevelkém časovém rozpětí. Hmotu těchto zavážek tvořily do značné míry šterky nebo zeminy výrazných barev. Svrchní hlinité vrstvy obsahovaly značné množství polychromně dekorovaných keramických zlomků.

*Skrýjoka 2m vrstvy
navážek před zahájením
výzkumu
(snímek V. Martínek)*

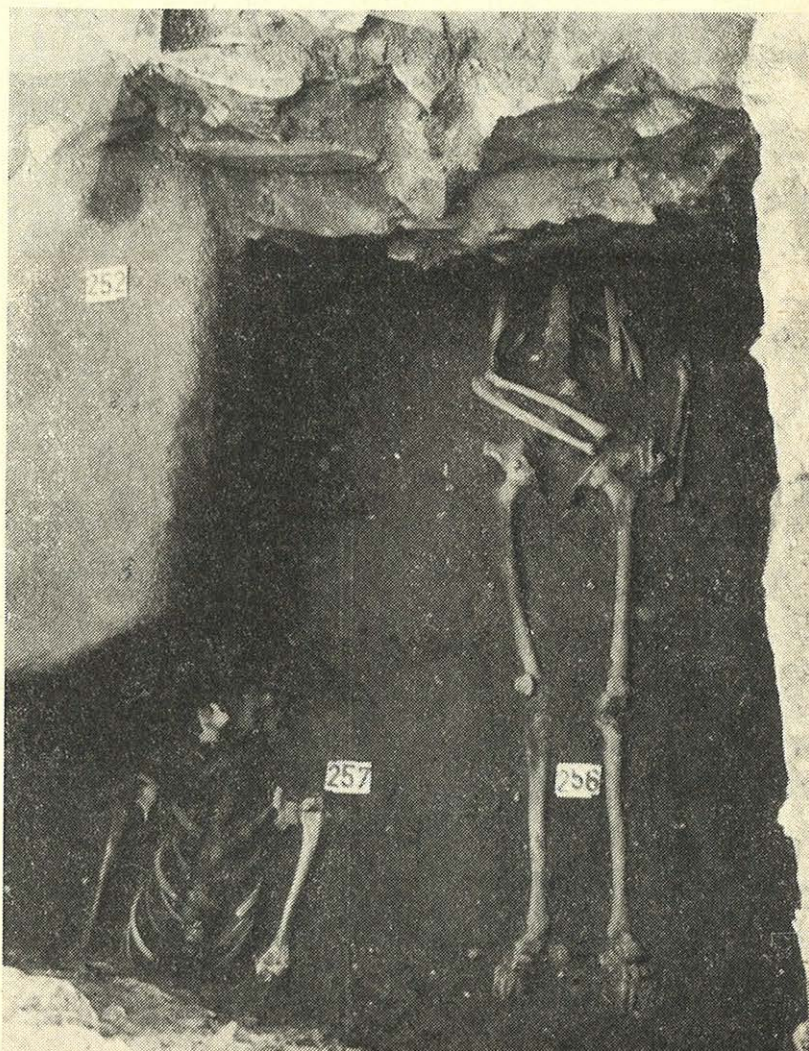
*Vlastní archeologická
práce
prováděná studenty
(snímek V. Martinec)*

*Hroby seskupené
do nepravidelných řad
(snímek V. Martinec)*

Do terénu pohřebiště byly zakládány hroby různého typu. Nejběžnější byly pohřby jednotlivé, k nimž přiřazujeme i pohřby jednoho nebo dvou jedinců dospělých s dítětem, které s jistou opatrností můžeme pokládat za hroby rodinné. Oba jedinci mohli být pohřbeni vedle sebe (jednalo-li se o pohřeb v rakvi, tedy v téže rakvi) nebo nad sebou (někdy zřejmě byla položena dětská rakvička na víko dospělého). Zhusta docházelo k postupnému pohřbívání do jedné a téže hrobové jámy, v takovém případě jednotlivé osoby oddělovala vrstva hlíny.

Hromadných pohřbů bylo několik. Zvláštní postavení mezi nimi měla rozměrná šachta, do níž bylo naskládáno 120—150 mrtvých, zřejmě najednou. Mrtví byli kladeni do několika vrstev nad sebou, přičemž orientace na světové strany nebyla rozhodující.

*Situace hluboké sondy
mezi zdmi
(snímek V. Martinec)*

Hlavy jedné vrstvy mohly být položeny u nohou druhé vrstvy. Někdy byly tyto hroby vysypány vápnem, jindy zality vápennou kaší.

Zvláštním případem byly vyzděné pohřební komory. Kromě jediné, která byla pod severní oratoří, byly všechny v prostoru chóru uvnitř barokního kostela. Jedna ze dvou zaklénutých krypt byla přístupná po zděném schodišti, tři zbývající měly rozměry rodinných hrobek. Pouze v jedné z nich výzkum zachytil tři různé zetlelé pohřby v rakvích.

Kromě hrobů a hrobek s celými nebo neúplnými kostrami byly v zásypech hřbitova rozptýlené jednotlivé lidské kosti, zejména u nejhlubších hrobů se zhusta nacházely posbírané a druhotně složené kosti z hrobů starších, zničených novým pohřbením; byly to zejména dlouhé kosti a lebky nebo jejich části. Několikrát se narazilo na sklady kostí, pocházejících z většího počtu jedinců. Nejvýraznějším z těchto nálezů byla samostatná zděná kostnice, postavená několik metrů na sever od věží barokního kostela. Bylo v ní soustředěno na 10 m³ kostí.

Všechny hroby na pohřebišti — a na křesťanských hřbitovech minulých staletí tomu ani jinak být nemohlo — byly kostrové. Nečinilo tedy potíží sledovat orientace hrobů podle světových stran a způsoby urovnání nebožtíků v hrobě. Obecně můžeme říci, že mrtví byli ukládáni hlavou k západu. Výjimku tvoří nemnohé pohřby, ukládané podél zdí. Dodržení východozápadní orientace není přesné, většina pohřbených těl se však neodchyluje od západního směru o víc než 30°, přičemž hroby odchýlené hlavou k jihu jsou v početní převaze.

Normativní orientaci často porušují pohřby v hromadných hrobech. Zdá se, že se zde dohled církve uplatňoval s menším důrazem a že rituální pravidla hrála podřízenou roli vedle snahy umístit co největší počet těl do jámy o co nejmenší kubatuře.

Mrtví byli ukládáni zásadně v poloze nznak a natažení. Pokrčení kolen nebo našikmení na bok jsou výjimkami. Lebky nejčastěji ležely na týle a ústa byla většinou pootevřená či otevřená. Položení horních končetin bylo různé a zřetelně záměrné: od prostého uložení paží podél těla přes sotva znatelné pokrčení, jímž se ruce dostaly na stehna nebo do stydké krajiny, až po ohnutí jedné nebo obou paží do pravého či ostrého úhlu, někdy tak přísného, že předloktí směřovalo přes hrud k protilehlému rameni. Obě horní končetiny mohly být ohnuty symetricky nebo rozdílně. Pokrčení zřejmě ovlivňovaly obaly, v nichž bylo nebožtíkově tělo spuštěno do země. Také vybavení pohřbů bylo různé. Už sám charakter hrobového prostoru, připravovaného pro přijetí nebožtíka, od hromadné šachty až po zděnou hrobku, dosvědčuje záměrné rozdíly mezi pohřby.

Pohřby se lišily také tím, že mrtví byli uloženi v rakvi nebo prostě v zemi. Obojí typ se vyskytoval ve všech půdorysných částech i výškových horizontech hřbitova. Pohřby v rakvích se člení na dvě skupiny podle konstrukce truhly. Některé rakve byly stloukány železnými hřeby (detailní pozorování pravděpodobně umožní vyvodit i bližší poznatky o jejich užívání), zatímco v jiných rakvích se hřebíky nevyskytovaly. Toto rozlišení má zřejmě chronologický význam.

Vnější výzdoba rakví nebyla zjištěna, nepočítáme-li k ní vhození zeleného věnečku

*Rakvička s dítětem
na těle dospělého
(snímek V. Martinec)*

*Otisk pletené punčochy
zachovaný ve vápně
(snímek V. Martinec)*

do hrobu; takové příklady však spíše byly výjimkou. Do truhly byly věnečky vkládány běžně. Často ležely opřené o stěnu rakve, většinou však byly položeny na tělo zemřelého. Jejich počet je různý, ale vyskytovaly se jen v určitých vrstvách pohřebiště. Byly zhotoveny z rostlinného, zřejmě jehličnatého materiálu, přichyceného na podklad, spletený ze zdvojených drátků pokrytých měděnkou. Měly průměr 10–15 cm.

Výbavu pohřbeného těla tvořil jednak oděv a jeho účelové součásti, jednak ozdoby a šperky. Jiné předměty se našly jen ojediněle. Z nich uvedme alespoň růžence a vzácné nálezy mincí. Je však zřejmé, že „milodary“ ve vlastním slova smyslu do hrobu ze zásady dávány nebyly. Jistě se zde projevil vliv křesťanské ideologie, které by takové počínání sotva připadalo žádoucí.

Z téhož důvodu se v hrobech nevyskytovala žádná keramika. Tím byla ztracena opora pro datování směrodatná, která v archeologickém řešení chronologických otázek patří k nejzákladnějším. Nedostatek byl podle možností kompenzován alespoň pečlivým sledováním střepového materiálu zejména pode dny hrobů. Možnost zajistit, byť ojediněle, žádoucí množství informací, však zůstala jen omezená.

Očíslované kostry i jejich torza byly vyjmuty, označeny, v sáčkích uloženy do lepenkových krabic a odvezeny do depozitářů Národního muzea v Praze. Předměty z hrobů byly po vyjmutí zabaleny do buničité vaty a uloženy do sáčků nebo pevných obalů. Po evidenci byly převezeny do laboratoře Muzea hlavního města Prahy na Poříčí k analýze, pasivaci a konzervaci.

Předměty z organických látek i některé výrobky z pevných hmot nebyly dochovány v natolik soudržném stavu, aby bez úhony snesly vynětí ze země a transport. U některých byla obava, že by se mohly rozpadnout pouhým vysycháním na vzduchu. V takových případech byly přímo in situ zpevněny difúzí v lihu rozpuštěných zpevňujících látek.

Zvláštní postup byl zvolen pro záchranu jednoho ze dvou zjištěných krucifixů. Krucifix rozměrů 160 × 80 mm, který byl položený na levou stranu nebožtíkových prsou, byl zhotoven z šedého střepinovitě až lístkovitě drobného kovu. Pouhý dotyk vlasového štětce byl s to rozrušovat jeho soudržnost. Na křížku byla patrna postava Ukřižovaného. Konzervátoři Muzea hl. města Prahy křížek očistili a zalili (i s okolím) do acrylitu. Po zatuhnutí hmoty byl zpevněný blok podříznut, překlopen a zalit z druhé strany. V laboratoři byla z bloku vypracována pravoúhlá destička s leštěným povrchem, v jejíž číré hmotě bude předmět trvale uchován bez přístupu vzduchu.

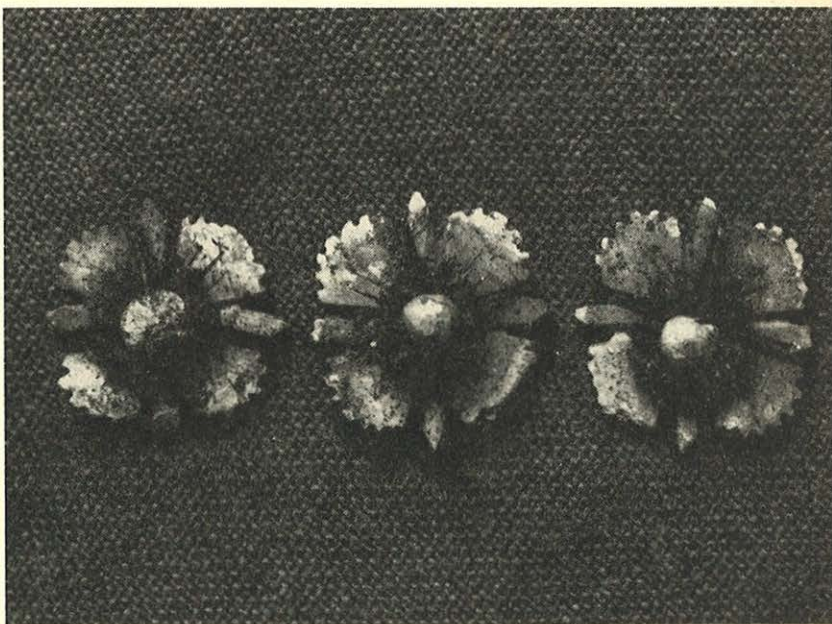
Kromě výrobků, které byly ze země vyzvednuty k trvalému uchování, byly během výzkumu pohřebiště odebrány desítky vzorků, většinou určených k prozkoumání jinými vědními obory. Nejpočetnější byly vzorky přichystané pro chemickou analýzu. Jde nejen o vzorky kovů, z nichž byly vyrobeny předměty nalezené na pohřebišti, nebo tkanin, do nichž byli mrtví haleni, ale i o vzorky skvrn, které, majíce různý charakter, se znovu a znovu vyskytovaly na kostrách.

Botanikům byly odevzdány vzorky rostlinného materiálu, ať již jde o věnečky, jimiž byly pohřby zdobeny, či o dřevo, z něhož byly sbíjeny rakve, nebo o kuličky, z nichž byly sestavovány růžence. Pro geology byly připraveny vzorky stavebních

*Věnečky z dvojic drátů
přichycené špendlíkem
k někdejší tkanině
(snímek V. Martinec)*

*Ozdoby z perel,
perleti
a bronzových drátků
(snímek V. Martinec)*

materiálů a zemin, které se na pohřebišti vyskytly, zejména těch, které se dochovaly v původním přirozeném uložení.

Výzkum prozkoumal na 850 kostrových pohřbů, z toho bylo přibližně 300 koster plně hodnotných pro antropologické zpracování. Předměty a vzorky z nich získané byly uloženy celkem asi v 750 sáčkích. Počet hrobů, z nichž předměty pocházejí, je však nižší, neboť často obsah jednoho hrobu si vyžádal rozložení do několika sáčků podle druhu hmoty nebo předmětu. Naopak počet předmětů samotných bude několikrát vyšší než je uvedeno, neboť z jediného hrobu pochází např. 15 „věnečků“ nebo víc než 10 hřebů z rakve.

Hroby byly v terénu popsány, fotografovány, nivelovány a kresleny. Popisů bylo provedeno téměř 850. Fotografií bylo zhotoveno přibližně také tolik, ale výběrem byl počet snímků z terénu snížen na 650. Tento počet bude však rozhojněn o fotografie předmětů vrácených z laboratoří. Kresebně byla asi třetina hrobů dokumentována tradičním způsobem na milimetrový papír v měřítku 1 : 20. Vzniklo tak přes 100 plánek. Zbývající hroby byly zachycovány fotogrammetrickou metodou. Počet nivelačních měření lze jen hrubě odhadnout, ale je jistě vyšší než 2000 čtení.

Hodnota vlastních odborných poznatků získaných výzkumem je nemalá. Už sama skutečnost, že byla odborně prokopána alespoň část hřbitova z doby barokní, je v situaci, kdy v naší zemi postrádáme publikaci podobné náplně, přinejmenším pozoruhodná.

Podíváme-li se na otázku z hlediska ceny stárí, pak skutečnost, že jsme shledali útržky znalostí o pohřebních zvyklostech našich předků ze vzdálené doby před a po vybudování městských hradeb, se nám jeví závažná zejména proto, že jde o pohřby farníků z typické části Prahy.

Poučná je také geometrie hřbitova. Aniž bychom předbíhali vyhodnocení plánů, můžeme už dnes tvrdit, že rozměry a tvar hřbitova nebyly pevné, ale že se v různých dobách měnily, a to možná dost podstatně. Zásadní vliv na půdorys hřbitova měly stavby, ať už do jeho plochy vpadaly nebo z ní znovu ustupovaly. Bližší představa o této otázce zůstane řešitelná převážně na základě hodnocení stavebně historického vývoje a po výkladu zpráv, neboť výzkumem byl zachycen prokazatelný okraj pohřebiště pouze v části severozápadního obvodu nejmladšího horizontu a střední části západního obvodu jedné ze starších vývojových etap. Plně poznat tvar, ba dokonce jenom rozsah hřbitova v jeho proměnách se nepodaří. Podobně nejasnou asi zůstane i otázka členění jeho půdorysu cestami.

Časově známe dobu zániku hřbitova k roku 1780 jako termín ante quem. Tehdy vstoupil v platnost císařův zákaz pohřbívání ve vnitřní Praze, který musel být jistě dodržen i u sv. Benedikta. Také dobu vzniku hřbitova dovedeme odhadnout, i když s menší přesností: nebyla asi příliš vzdálena počátku 12. století. Máme totiž prokázáno, že se zde pohřbívalo již před stavbou vlastnického empórového kostela. Podaří-li se přesnější vročení této stavby, bude tím i datování nejstarších pohřbů značně upřesněno. V nich samých sotva nalezneme oporu, neboť úzká vrstva stratigraficky nejstarších pohřbů nevydala jediný předmět.

Završení odborných závěrů tvoří vždy poznatky z oblasti společenské. Jakkoli před-

stavují interpretaci ve značné míře subjektivní, je povinností vědy pokusit se vyčíst z hmotných dokladů poznatky o tváři nadstavbové sféry. Ani na našem výzkumu nejsme pro tento případ tak docela bez možností. Stačí, připomeneme-li fakt, že někteří pohřbení byli bez rakví, jiní v rakvích a někteří ve zděných hrobkách nebo, zamyslíme-li se nad skutečností hromadných hrobů a proti nim postavíme pohřby, pro něž se rozkopala chrámová podlaha. Jistě tu právem cítíme, jak odlišně společnost živých uctívala své mrtvé.

Svým způsobem jsme takové rozdíly očekávali. Nemohly se neprojevit, byl-li hřbitov u sv. Benedikta hřbitovem farním. Ležel ve čtvrti, která byla bohatá na chudinu, ale v níž se také narodil a byl pohřben Martin Kuthen, člen královského dvora. Navíc byly k tomuto kostelu pražského lidu připoutány i osoby duchovní, mezi nimiž nechyběli ani představitelé vznešených německých rodů.

O výzkumu na náměstí Republiky podávaly informace hromadné sdělovací prostředky už v průběhu výzkumných prací. Vedle zpráv domácích byla výzkumu v areálu komendy řádu německých rytířů v Praze věnována značná pozornost i v zahraničí, zejména v NSR a USA. Někdy si tyto zprávy zakládaly spíše na rozsahu než na přesnosti. Naše památková veřejnost je však nyní o jedné z nejpozoruhodnějších akcí Pražského střediska státní památkové péče a ochrany přírody informována podrobně a spolehlivě.